

Leven in een ervaringsamenleving – De hang naar beleving in het hedendaagse westen

DICK HOUTMAN

Inleiding

Persoonlijke beleving wordt in de wetenschap vanouds beschouwd als een hinderlijke belemmering in de jacht op de ‘echte’ werkelijkheid. De opkomst van een ervaringscultuur, waardoor persoonlijke beleving een belangrijke bron van ‘ware’ kennis over een ‘echte’ werkelijkheid is geworden, is vanuit de wetenschap dan ook lange tijd met een mengeling van argwaan en kromme tenen bezien. ‘Die mensen zijn gewoon dom / gek / irrationeel’, zo kon men een man in witte jas met stethoscoop om de hals dan horen zeggen tegen al wie het maar horen wilde.

Maar inmiddels kruipt het bloed waar het lang niet gaan kon en is men ook in de wetenschap de ‘ervaringswerkelijkheid’ serieus gaan nemen. Zo stelt het KNMI inmiddels op zijn website een conversietabel beschikbaar, waarmee men op basis van de windsnelheid en de ‘echte’ temperatuur de ‘gevoelstemperatuur’ kan bepalen. Deze tabel, zo licht men toe, is gebaseerd op de zogenaamde ‘JAG/TI methode’: ‘een recent in Canada ontwikkelde formule, die inmiddels ook in de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en IJsland wordt gehanteerd. Deze wetenschappelijk onderbouwde methode (Joint Action Group on Weather Indices) is gebaseerd op het warmtetransport van het lichaam naar de huid. De zogenaamde JAG/TI index staat dichterbij de menselijke ervaring van warmteverlies dan andere methodes.’¹

Op het terrein van criminaliteit en veiligheid is het al niet anders, want daar omarmen criminologen inmiddels het ‘veiligheidsgevoel’ (‘gevoelscriminaliteit’ was blijkbaar nog net een brug te ver), waarmee zij afscheid hebben genomen van de gedachte dat het slechts gaat om de criminaliteit en haar bestrijding. Inmiddels wordt de ontwikkeling van dit ‘veiligheidsgevoel’ voor politici, ambtenaren en het grote publiek netjes en wetenschappelijk verantwoord bijgehouden door het Centraal Bureau voor de Statistiek, wat persberichten oplevert met koppen als ‘Veiligheidsgevoel stijgt, criminaliteit daalt’ (april 2008) of ‘Veiligheidsgevoel maakt pas op de plaats’ (maart 2009).

En wie wil weten wat er tegenwoordig buiten de wetenschap nog zoal als ‘beleving’ of ‘pure emotie’ wordt beschouwd, kan daarvoor uitstekend terecht op het Internet. Wie daar zoekt op de frasen als ‘is pure emotie’ of ‘is puur emotie’, stuit niet alleen op muziek (Hans de Booij: ‘Muziek maken is pure emotie’), voetbal (‘Feyenoord is pure emotie’), auto’s (‘De Audi TT Roadster is pure emotie’) en eten en drinken (‘Bier is

pure emotie'), maar zelfs op banken ('ABN Amro is pure emotie'), tractoren ('Een nieuwe trekker is puur emotie') en bouwmaterialen ('Baksteen is pure emotie'). 'Een huis kopen', 'een droomauto kopen', 'een tuin kopen', 'het kopen van een geur': het is allemaal 'pure emotie' geworden.²

Hoe valt deze opmerkelijke hang naar beleving, ervaring en emotie in hedendaagse westerse samenlevingen cultuursociologisch te begrijpen? En wat zijn de meest in het oog springende maatschappelijke gevolgen ervan?

Rationalisering en cultureel onbehagen

Hoewel sociologen de gewoonte hebben om de verschillen tussen Emile Durkheim, Karl Marx en Max Weber (de drie negentiende-eeuwse grondleggers van hun vak) uit te vergroten, springen cultuursociologisch beschouwd vooral de overeenkomsten in het oog. Alle drie stellen zij de gevoelens van cultureel onbehagen centraal die voortkomen uit de processen die sociologen later zouden gaan aanduiden als 'modernisering'. Bovendien wijzen zij daarbij alle drie op dezelfde oorzaak: de gestaag voortschrijdende processen van rationalisering, die moderne instituties losweken uit traditionele religieuze en morele kaders en die de arbeidsdeling en specialisatie steeds verder doen toenemen. Industrieel georganiseerde productie en bureaucratisch georganiseerd bestuur vormen hiervan met hun eindeloze taaksplitsing en specialisatie uiteraard de schoolvoorbeelden. Ze reduceren mensen tot spelers van gespecialiseerde en instrumenteel gedefinieerde rollen die slechts een beroep doen op een klein gedeelte van waarin zij als persoon geïnteresseerd zijn of waartoe zij als persoon in staat zijn. Bovendien worden daardoor de verschillen in plaats van de overeenkomsten tussen mensen geaccentueerd. Hierdoor verliezen de rollen die mensen spelen, en de instituties die deze rollen met elkaar vormen, hun natuurlijke vanzelfsprekendheid. Die rollen en instituties worden niet langer ervaren als 'betekenisvol' en 'echt'. Hun emotionele identificatiemogelijkheden, alsmede hun vermogen om op legitieme wijze voor te schrijven wat goed is en wat slecht, en wat men moet doen en wat men moet laten, worden ondergraven.

Moderniserende samenlevingen, zo kan men Durkheims invloedrijke analyse hiervan samenvatten, zijn hierdoor vatbaar voor een verzwakking van de morele regulering, door hem aangeduid als *anomie*. Marx wijst op zijn beurt op het culturele probleem van de *vervreemding*: arbeiders werden volgens hem onder kapitalistische verhoudingen gereduceerd tot radertjes binnen het productieproces. Weber, tenslotte, benadrukt hoe modernisering enerzijds de menselijke vrijheid inperkt als gevolg van haar steeds verder uitdijende gerationaliseerde systemen (vervreemding) en anderzijds leidt tot een erosie van metafysisch gefundeerde zin (anomie). Wat betreft dit laatste, wijst hij overigens mede op de invloed van de oprukkende dominantie van het wetenschappelijke waarheidsgebod en de manier waarop dat morele, ethische en normatieve vragen buiten het domein van de wetenschap plaatst. Webers diagnose behelst hiermee een synthese van beide andere klassieke analyses en doet als zodanig meer recht aan het feit dat anomie en vervreemding elkaar wederzijds veronderstellen en

versterken. Men kan immers logischerwijze niet het gevoel hebben te worden overheerst door iets dat men als ‘natuurlijk’, ‘vanzelfsprekend’ en ‘legitiem’ ervaart.³

Individualisme en subjectivering

Onder invloed van modernisering en het spook van het culturele onbehagen dat haar volgens de klassieke sociologen onontkoombaar vergezelt, gaan individuen zichzelf en elkaar steeds meer als individuen definiëren. Doordat zij nog slechts hun menselijkheid en individualiteit met elkaar gemeen hebben, zo stelde Durkheim, raakt de erkenning en bescherming van elkaars vrijheid en waardigheid als lid van de mensheid aanvaard als hoogste en onaantastbare waarde.⁴ Zijn analyse hieromtrent veronachtzaamt echter hoezeer onder invloed van zo’n moreel individualisme, dat mensen als het ware ‘van buitenaf’ voorschrijft om zichzelf en anderen te behandelen als vrije individuen, ook hun emotionele ‘binnenwereld’ belangrijk wordt. Wanneer ‘van buitenaf’ nog slechts wordt geëist dat men zichzelf als individu beschouwt, dan resteert als kompas voor het handelen immers weinig anders meer dan het eigen gevoelsleven. Individuele beleving wordt hierdoor belangrijk als richtinggevende bron voor het handelen, zodat mensen ‘niet langer bij de traditie en de gevestigde instituten te rade gaan, maar zich eerder laten leiden door subjectieve gevoelens en emoties.’⁵

De tegencultuur van de jaren zestig

Het behoeft in het licht van het voorgaande niet te verbazen dat de opkomst van de moderne samenleving reeds in de zeventiende eeuw hand in hand ging met de geboorte van de romantische notie dat ieder individu over een strikt persoonlijke binnenwereld beschikt – een eigen, uniek en authentiek zelf, dat ‘van nature’ weet wat goed is en wat kwaad.⁶ Trouw zijn aan dit zelf, en het voeden en tot verdere bloei brengen via het opdoen van steeds weer nieuwe ervaringen, is sindsdien binnen de moderne cultuur een steeds belangrijkere opdracht geworden.⁷

Dit romantische erfgoed beleefde ten tijde van de zogenoemde ‘tegencultuur’ van de jaren zestig van de vorige eeuw een belangrijke opleving. Jongeren, en dan overwegend jongeren uit de middenklasse, protesteerden destijds tegen een door hen als onderdrukkend en vervreemdend ervaren ‘technocratisch’ en ‘kapitalistisch’ systeem, dat mensen reduceerde tot onbeduidende radertjes in een zielloze machine. In hun ogen werd het ‘echte’ en spontane sociale leven ondermijnd door de systeemdwang die uitging van de gerationaliseerde moderne instituties met hun ‘van buitenaf’ opgelegde ‘kunstmatige’ sociale rollen. Over het morele gehalte van ‘Het Systeem’ maakten zij zich geen illusies.⁸ Het staatsapparaat en de grote bedrijven hadden er, zo meenden zij, natuurlijk alle belang bij om de mensen te doen geloven dat zij in een vrije en democratische samenleving leefden en gelukkig waren. Maar wie wat kritischer keek, ontdekte al snel dat wat op ‘echte’ tolerantie leek in feite slechts ‘repressieve’ tolerantie was⁹ en dat kapitalisme, reclame en massamedia zelfs de diepste wensen en verlangens van mensen kneedden en manipuleerden.¹⁰ De kritiek van Horkheimer en Adorno op de

cultuurindustrie, die de massa's dom en tevreden zou houden en het kapitalistische systeem zo vrijwaarde van oppositie,¹¹ genoot in dit klimaat van tegenculturele systeemparanoia een ongekeerde populariteit en geloofwaardigheid.

In dit culturele klimaat won de menselijke binnenwereld in korte tijd veel aan belang. Terwijl Jean-Paul Sartre het marxisme hervormde tot existentialisme, voegden leden van de Frankfurter Schule als Erich Fromm, Max Horkheimer, Herbert Marcuse en Theodor Adorno er een flinke dosis Freud aan toe en werd de 'oude Marx' (die van de 'ontwikkelingswetten van het kapitaal' en de 'onontkoombare' socialistische revolutie) vervangen door de 'jonge Marx' (die van de kritiek op het tot vervreemding en onvrijheid leidende kapitalisme). Het geloof in de onontkoombare socialistische revolutie maakte plaats voor de geestelijke bevrijding van het zelf van indoctrinatie door de boze buitenwereld.¹² In het religieuze domein ging het al niet anders. Daar reconstrueerden protestantse theologen als Rudolf Bultmann en Paul Tillich in het kader van de 'New Theology' het christelijke gedachtegoed tot iets waarin het zelf een al even vooraanstaande plaats innam. Tillich, bijvoorbeeld, 'spoorde mensen aan om God te zoeken in de "diepte" van hun leven, in de "bron" van hun bestaan, en God te herkennen in hun meest ultieme preoccupaties.'¹³

Velen voelden zich destijds niet langer op een 'natuurlijke', 'organische' en 'vanzelfsprekende' manier verbonden met de institutionele orde,¹⁴ maar hadden veeleer het gevoel hier tegenover te staan, erdoor te worden beperkt in hun vrijheid, en er zelfs door te worden onderdrukt en beroofd van hun persoonlijke authenticiteit.¹⁵ De toenmalige tegencultuur ademde, in de woorden van Peter Berger en zijn collega's, dus een gevoel van 'metafysische dakloosheid': een cultureel onbehagen dat zijn eigen nostalgische verlangens 'naar een gevoel van "thuis zijn" in de samenleving, met zichzelf en, uiteindelijk, in het universum' opriep.¹⁶ Het was dit culturele onbehagen, reeds eerder gethematiseerd door de grondleggers van de sociologie, dat leidde tot een aanzienlijke versterking van de romantische obsessie met de menselijke binnenwereld en de persoonlijke beleving.

Leven in een belevingssamenleving

Deze obsessie is sinds de jaren zestig van de vorige eeuw steeds meer bepalend geworden voor de culturele hoofdstroom van westerse samenlevingen, zelfs zodanig dat wetenschappelijke waarnemers inmiddels spreken over een 'emotiecultuur'¹⁷ of 'therapiecultuur'¹⁸ en de opkomst van een heuse 'ervaringseconomie'¹⁹ ontwaren. In het religieuze domein heeft een markante verschuiving plaatsgevonden van 'geloof' naar 'persoonlijke ervaring' (of, zo men wil, van 'religie' naar 'spiritualiteit')²⁰ en in de politiek is de onderbuik van Henk en Ingrid steeds meer maatgevend geworden.²¹ Nergens is de toegenomen maatschappelijke betekenis van beleving, ervaring en emoties echter beter zichtbaar dan in de hedendaagse economie.

Nu de postindustriële economie is doorgeëvolueerd tot een 'ervaringseconomie', wordt het grote geld steeds meer verdiend met het aan de man of vrouw brengen van

‘ervaringen.’²² Want dat is wat hedendaagse consumenten willen en waarop bedrijven door hun klanten worden afgerekend, of het nu gaat om pretparken als Disneyland of de Efteling; om reizen naar verre en exotische oorden; om sportevenementen, muziek- en *dance*festivals; om dierentuinen die hun kooien hebben vervangen door gesimuleerde natuurlijke omgevingen waarin bezoekers zich kunnen laten onderdompelen; om musea die hun vitrinekasten goeddeels hebben vervangen door multimediale bombardementen van de zintuigen (beeld, geluid en soms zelfs geur); of om *Massively Multiplayer Online Role Playing Games*, zoals het immens populaire *World of Warcraft*.²³ De ondernemer die erin slaagt om de voor consumenten heilige graal van de ‘authentieke’ ervaring op te roepen, boort daarmee in de hedendaagse ervaringseconomie een goudader aan.²⁴

Maar ook in de alledaagse persoonlijke dienstverlening spelen beleving en ervaring een belangrijke rol, zoals Hochschild in haar intrigerende studie over stewardessen laat zien.²⁵ Omdat het er in hun werk om gaat passagiers een goed gevoel en een plezierige reis te bezorgen, is het etaleren van de juiste emoties cruciaal en dit vormt dan ook een belangrijk onderdeel van hun opleiding en personeelsbeoordeling. Waar de beleving van klanten belangrijk wordt, wordt van werknemers kortom verwacht dat zij de ‘juiste’ emoties uitstralen om een en ander tot stand te brengen. De sociale controle waaraan stewardessen blootstaan, reikt daarmee in feite verder dan de dwang die uitgaat van een lopende band of van het onwrikbare regime van een bureaucratische organisatie: zij dringt door tot in hun ziel en hun persoonlijke gevoelsleven, zelfs zodanig dat de betrokkenen het gevoel kunnen krijgen van hun ‘eigen’ of ‘echte’ emoties vervreemd te raken.

De onverminderde rol van sociale controle en morele regulering in de hedendaagse samenleving (alle obsessie met persoonlijke emoties, gevoelens en beleving ten spijt) blijkt voorts uit het feit dat sommige typen emoties (angst, woede, agressie, chagrijn en cynisme) niet steeds meer, maar juist steeds minder worden getolereerd. Mensen worden dus in feite steeds meer gedwongen om de ‘juiste’ emoties te tonen en dat zijn steevast ‘positieve’ emoties, die de indruk wekken dat zij gelukkig, vrij en onafhankelijk zijn. Wie dat niet kan of niet wil – en daarmee in de ogen van de ander een probleem heeft met de buitenwereld en niet lekker in zijn of haar vel zit – wordt genadeloos weggestemd. Dat geldt niet alleen voor het alledaagse leven of voor *real-life soaps* als *Big Brother*, maar ook voor de politiek. De televisie-uitzending op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen van 2002 biedt wellicht het meest indringende voorbeeld van de manier waarop mensen tegenwoordig worden afgerekend op het type emoties dat zij etaleren. Gelukkig hebben we de foto nog.²⁶ Hij toont een intens genietende Pim Fortuyn, bijna kwispelend van levensvreugde, en een uiterst zuur kijkende Ad Melkert die druk bezig is zijn kiezen leeg te eten en te doen alsof hij Fortuyn niet opmerkt. Niet vaak werd het verschil tussen ‘positieve’ en ‘negatieve’ emoties zo treffend op de gevoelige plaat vastgelegd. De dramatische gevolgen zijn overbekend: Melkerts politieke loopbaan in Nederland was ten einde en Fortuyn werd weliswaar vermoord,

maar won wel goud bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei en zijn geest waart tot op de dag van vandaag rond in het politieke debat in dit land.

Besluit

De hang naar beleving is al lang niet meer simpelweg een vorm van subjectivering waarmee individuen aan de invloed van de samenleving en haar instituties proberen te ontsnappen. Zij is uitgegroeid tot een eigenstandige en dwingende culturele logica, die uiteenlopende institutionele domeinen, variërend van consumptie tot religie en van gezondheidszorg tot politiek, van richting en structuur voorziet. Daarmee staat beleving niet langer tegenover sociale controle, zoals ten tijde van de tegencultuur van de jaren zestig van de vorige eeuw nog het geval was, maar is zij hiermee steeds meer gaan samenvallen. Beleving is inmiddels, hoe vreemd dat ook mag klinken, steeds belangrijker geworden voor de inpassing van individuen in de samenleving.

Noten

---

¹ http://www.knmi.nl/cms/content/31764/gevoelstemperatuur_windchill [geraadpleegd op 11 december 2010].

² B.J. Pine II en J.H. Gilmore, *The Experience Economy: Work is Theatre and Every Business is a Stage* (Boston, 1999).

³ A.C. Zijdeveld, *The Institutional Imperative: The Interface of Institutions and Networks* (Amsterdam, 2000).

⁴ E. Durkheim, 'Individualism and the Intellectuals', in: Robert N. Bellah (red.), *Emile Durkheim on Morality and Society* (Chicago, 1973 [1898]), p. 43-57.

⁵ A.C. Zijdeveld, *De samenleving als schouwspel: Een sociologisch leer- en leesboek* (Utrecht, 1991), p. 220.

⁶ C. Taylor, *The Ethics of Authenticity* (Cambridge, 1991).

⁷ D. Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism* (New York, 1996 [1976]); S. Aupers, D. Houtman en J. Roeland, 'Authenticiteit: De culturele obsessie met echt en onecht', *Sociologie* 6 (2010), nr. 2, p. 3-10.

⁸ T. Roszak, *The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition* (New York, 1969); A.C. Zijdeveld, *The Abstract Society: A Cultural Analysis of Our Time* (Garden City, 1970).

⁹ H. Marcuse, 'Repressive Tolerance', in: R.P. Wolff, B. Moore, Jr. en H. Marcuse (red.), *A Critique of Pure Tolerance* (Boston, 1965), p. 95-137.

¹⁰ H. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society* (Boston, 1964).

¹¹ M. Horkheimer en T.W. Adorno, *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments* (Stanford, 2002 [1944]).

¹² Campbell, *The Easternization of the West: A Thematic Account of Cultural Change in the Modern Era* (Boulder, 2007), p. 294-5.

-
- ¹³ Campbell, *The Easternization of the West*, p. 273.
- ¹⁴ C. Campbell, *The Easternization of the West*, p. 184-249.
- ¹⁵ S. Aupers, D. Houtman en I. van der Tak, “‘Gewoon worden wie je bent’”: Over authenticiteit en anti-institutionalisme’, *Sociologische Gids* 50 (2003), nr. 2, p. 203-223.
- ¹⁶ P.L. Berger, B. Berger en H. Kellner, *The Homeless Mind: Modernization and Consciousness* (New York, 1973), p. 92.
- ¹⁷ H. Beunders, *Publieke tranen: De drijfveren van de emotiecultuur* (Amsterdam, 2002).
- ¹⁸ F. Furedi, *Therapy Culture: Cultivating Vulnerability in an Uncertain Age* (Londen, 2003).
- ¹⁹ Pine en Gilmore, *The Experience Economy*.
- ²⁰ P. Heelas et al., *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality* (Oxford, 2005); S. Aupers en D. Houtman, ‘Beyond the Spiritual Supermarket: The Social and Public Significance of New Age Spirituality’, *Journal of Contemporary Religion* 21 (2006), nr. 2, p. 201-22; J. Roeland, *Selfation: Dutch Evangelical Youth between Subjectivization and Subjection* (Amsterdam, 2009).
- ²¹ D. Houtman en P. Achterberg, ‘Populisme in de polder: Stemmen en mopperen in een post-confessionele politieke cultuur’, in: *Kritiek: Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* (in druk).
- ²² Pine en Gilmore, *The Experience Economy*.
- ²³ S. Aupers, “‘Beter dan het echte leven’”: Over de aantrekkingskracht van computerspellen op het Internet’, *Sociologie* 2 (2006), nr. 1, p. 29-52; J. Harambam, S. Aupers en D. Houtman, ‘Op jacht naar het ultieme spel: World of Warcraft, Second Life en de commercialisering van virtuele spelwerelden’, *Sociologie* 5 (2009), nr. 1, p. 27-47.
- ²⁴ Aupers et al. (2010).
- ²⁵ A.R. Hochschild, *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling* (Berkeley, 1983).
- ²⁶ <http://blogger.xs4all.nl/locuta/archive/2007/12/29/337273.aspx> [geraadpleegd op 11 december 2010].